Tūkstantmetis ir mes

Liudviko GIEDRAIČIO interviu su Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos instituto vyresniuoju moksliniu bendradarbiu Gintautu ZABIELA. Specifines temas padeda aptarti archeologai: Vykintas VAITKEVIČIUS, minėto instituto vyresnysis mokslinis bendradarbis, ir Valdemaras ŠIMĖNAS, Lietuvos istorijos instituto Archeologijos skyriaus vadovas.

Nuo ko, Jūsų supratimu, reikėtų pradėti mūsų istorijos aiškinimą? Kur tie ūkai, iš kurių susiformavo mums pasaulio centras – Lietuva?

Gintautas ZABIELA. Vienų istorikų požiūriu, – nuo pirmo žmogaus pasirodymo pabaltijyje, prieš dešimtį tūkstantmečių. Kiti teigia: nuo būtent baltų atsiradimo prie Baltijos jūros (VI–VII a.). Treti – nuo IX šimtmečio, kai Lietuvos vardas ima vis garsiau, plačiau skambėt. Susitarimo dalykas, nuo ko pradėsi savo istoriją, matysi Lietuvą. Aiškaus atskaitos taško neturime. Pradžios klausimas yra sunkiausias, neaiškiausias. Net nuo kada čia gyvenančius žmones galima vadinti baltais – ūkanos, aiškintinos tik hipotetiškai. Juo labiau archeologams tamsus bronzos amžius, prieš 3–4 tūkstantmečius. Turime tik istoriografų prieš šimtmetį nusistovėjusią nuomonę, kad to meto žmonės – indoeuropiečiai, virvelininkai, atėję nuo pietų… Bet pagal archeologą A. Girininką, esame šioje vietoje nuo tų laikų, kai atsitraukė ledynas, čia ėmė plytėti tundra, o nuo pietvakarių, vakarų pusės, kur šilčiau, pasirodė pirmieji šiaurės elnių medžiotojai. Žmonės kūrėsi mažomis grupelėmis, šeimomis, nedidelėmis bendruomenėmis prie vandens telkinių, suradę tinkamas išgyventi sąlygas. Kol gyveno klajokliškai, grupės etniniu požiūriu labai skyrėsi viena nuo kitos, savaip bendravo, turėjo savitą kultūrą.

Nuo kada mus galima įvardyti baltais?

G. Z. Baltų gentys ima formuotis, kai žmogus tampa sėslus. O prieš 10–5 tūkst. metų dar visai nėra gamybinio ūkio, tik medžioklė, rinkimas, gyvenimas iš to, ką gamtoje gauni. Nuo neolito laikų (prieš ketvertą tūkstantmečių) atsiranda pirmieji gamybos daigai: archeologai atranda to meto apdorotų titnagų… Bronzos laikotarpiu jau klestėjo ir ūkiniai santykiai: bronzą reikėjo iš kažkur atsivežti, mokėti ją apdirbti. Tai sąlygojo pastovumą, žmonių gyvenamosios vietos stabilumą. Nuo tų laikų šioje miškų zonoje ir ėmė atsirasti pastovios bendruomenės, gentys… Lietuvos teritorijoje ir toli į rytus, pietus susiformuoja galinga brūkšniuotosios keramikos kultūra, kurią mokslininkai vieningai įvardija baltiškąja. Laikai – po trečiojo tūkstantmečio: pastovus gyvenimas piliakalniuose, pirmosios gyvenvietės… Yra ir kitų šio klausimo aiškinimų, nesiimu būti teisėjas ar kurios teorijos gynėjas, nes apie etninius dalykus gilioje praeityje archeologai išvis privengia kalbėti. Kultūra daugeliu atveju susijusi su dvasiniais dalykais – kalba, papročių visuma, tikėjimais, o tai archeologams – daugiau negu ūkai. Tik kai atsiranda rašytiniai šaltiniai, apie visa tai galima šnekėti tiksliau.

Kokį „pėdsaką“ Lietuvos teritorijoje paliko Didysis tautų kraustymasis, nuo IV a. trukęs keletą šimtmečių?

G. Z. Tas procesas labai sparčiai keitė visos Europos veidą, Romos imperiją sužlugdė. Klajokliai, sėslios tautos staiga pajuda, atsiduria nežinia kur, tarkim, gotai – net Ispanijoj, iš ten persikelia į Šiaurės Afriką… Sunku įsivaizduoti, kokių galingų judėjimų būta. Tautų kraustymosi kelius įmanoma aiškinti ir archeologinės medžiagos pagrindu. Mūsų plotai, be abejonės, taip pat buvo įsukti į tą verpetą. Tam laikotarpiui nurimus (apie šeštą amžių) Lietuvos teritorijoje jau visiškai aiškiai matom: baltai!

Valdemaras ŠIMĖNAS. Taip, ir Lietuvos istorijoje tai labai reikšmingas laikotarpis. Tuo metu (IV–V a.) susiformavo gentys (vakarinėje Lietuvoje dalyje tai įvyko šimtmečiu kitu anksčiau). Iki tol Rytų Lietuvoje gyvavo vadinamoji būkšniuotosios keramikos kultūra, žemaičių, žiemgalių, sėlių žemėse – Šiaurės Lietuvos pilkapių kultūra. Vadinamojo tautų kraustymosi padarinys – tų didelių teritorijų plotuose ir atsirado atskiros gentys. Jos gyvavo iki valstybės susidarymo (XIII a.). Tautų kraustymosi laikotarpiu susiformuoja ir gentinė diduomenė, didelė turtinė nelygybė atsiranda, labai pagausėja, pagerėja ginkluotė, ima atsirasti atskira socialinė grupė – kariaunos! Šalia Taurapilio kunigaikščio pilkapio, prie Tauragnų, palaidoti vien kariai, tai jau karių (šiuo atveju lietuvių genties) kapinės (V a.). Įspūdingų papuošalų gausa, ginklų puošybos technologija liudija ryšį su Vidurio Europa. Tautų kraustymosi laikai – labai neramūs, militaristiniai. To meto piliakalniuose (Užnemunėj, Kernavės, Plinkagalių…) – klajoklių gentims iš pietų būdingi tribriauniai strėlių antgaliai… Neramumai ir visoje Europoje. Vakaruose kuriasi valstybės, artėjama prie jų atsiradimo ir mūsų žemėse, bet VII–VIII a.

– visuomeninė, kultūrinė, ūkinė raida Lietuvoje staiga nutrūksta. Priežastys dar labai neaiškios, neištirtos.

Gal Palemono legendos – apie tuos, tautų kraustymosi, laikus? Pagaliau – kas tai per „romėnai“ – Palemonas, Juras, Barkas, Kernius?.. Ar jų minimoji veikla, keliai „matomi“ ir archeologiškai?

V. Š. Šios legendos užrašytos XVI a. kronikose. Tai gali būti ir senos žodinės tradicijos aidas: esą atkeliavę romėnai įkūrė pagal Nemuną, Nerį miestus – Jurbarką, Kauną, Kernavę… Nebūtinai tie žmonės romėnai, galėjo būti net ir patys baltai, vietiniai žmonės ar gotai, ar kiti, dalyvavę žygiuose nukariaujant Romą, atkeliavę prie Nemuno. Žmonėms jie – kaip romėnai. Legendose minimas panemunes tyriau ir archeologiniu požiūriu. Jūros – Nemuno santakoje aptikau didžiulę V–VI a. gyvenvietę, beveik lygiavertę Kernavei, tik su dviem piliakalniais. Būta didžiulio centro. Kiti panašūs centrai – Dubysos – Nemuno, Neries – Nemuno santakose, Kernavėj… Akivaizdus ten įkapių turtingumas, gausa: sidabras, nauja gera ginkluotė… Tai siūbtelėjęs atsineštinis turtas! Bet po pusšimčio metų vėl viskas nunyko.

Labai rūpėtų lyg pro langelį žvilgtelėti į tą metą (lygiai prieš tūkstantmetį), iš kurio ataidi pirmasis rašytinis Lietuvos paminėjimas. Kaip, kuo ten tada žmonės gyveno? Istorijoje minima, kad X amžiuje Vidurio ir Rytų Europoje vyko fundamentalūs geopolitiniai pokyčiai. Ką tai reiškia? Ką šiuo požiūriu matom dabartinės Lietuvos plotuose?

G. Z. Kai sakoma „geopolitiniai“, turima omeny valstybės, kurios nuo IX a. susiformuoja Vidurio Europoje. Pas mus – dar ne, dar – gentys. Tuos reikšmingus geopolitinius veiksnius neabejotinai lėmė, labai spartino vikingų veržimasis iš Šiaurės Europos, jų ekonominis, politinis, karinis aktyvumas, nukreiptas į pietus. Istorikai tai vadina vikingų laikotarpiu (IX–XI a. vidurys). Vikingai tuo metu buvo procesų Europoje tarsi katalizatorius. Net Kijevo Rusią įkūrė, jungdami slavų gentis. Riurikovičių dinastijos pradininkas Riurikas – neabejotinai iš vikingų…

Kiek jie išjudino ir Lietuvą?

G. Z. Lietuvą vikingai veikė tiesiogiai ir netiesiogiai. Tiesiogiai: visa Baltijos pakrantė dabartinėje Lietuvoje, Latvijoje, Sembos pusiasalis jau nuo VII–VIII a. buvo jų kolonizuojami. Jie pirmieji pasidarė laivus, anksčiau pradėjo plaukioti jūra (iš pradžių – tik pakrantėm), steigė jose kolonijas: Palangoje, Kaupe, Viskiautuose… Bet jų įtaka buvo labai taškinė, tik atskirose vietose. Giliau į Lietuvą gal nenuėjo, nors esama ir abejonių, buvo kai kurios baltų gentys pajungtos vikingų, ar nebuvo… Kita vikingų įtaka Lietuvai – tarsi apsisukus, nuo Kijevo Rusios, kuri sparčiai ėmė plėstis į tuo metu nevalstybines baltiškąsias teritorijas, pasiekė Maskvos apylinkes, „suvalgė“ galindus ir t.t. Tai – IX–X a. Panaši „įtaka“ į Lietuvą ir iš Lenkijos pusės: Čekija, Silezija, Lenkija (Frankų imperijos likučiai) anksti persiėmė iš Vakarų valstybingumo idėja ir ėmė spausti aplinkinius baltus. Tai labai aktyvino baltiškąsias gentis. Visais laikais išorinė grėsmė buvo sparčios kaitos, persitvarkymo, audringo vystymosi stimulas. Jei grėsmė būna labai didelė, aplinkiniai kraštai nespėja sukurti valstybingumo, suburti jėgų atsparai – nukariaujami, nieko nesukuria. Taip atsitiko su prūsais… Lietuva ir šalia jos gentys taip pat nuolat jautė grėsmę, užsienio spaudimą, tad privalėjo „geruoju“ ar „bloguoju“ jungtis, kurti valstybę.

Laikais prieš tūkstantmetį, iš kurių turime pirmąjį rašytinį mūsų šalies paminėjimą, ar Lietuva tada tik gentis, ar šis tas daugiau?

G. Z. Tai klausimas, į kurį mūsų istorikai iki šių metų turėjo atsakyti, bet, manyčiau, neatsakė. Aiškinimai labai skirtingi. Lietuva, kuri paminėta susietai su vyskupo Brunono atėjimu krikštyti baltiškųjų genčių ir netekimu čia galvos, – sunkiai įžvelgiamas darinys: ar tai gentis, ar genčių sąjunga, ar kokia, sakykim, konfederacija. Keisčiausia, kad ir daug vėliau, net XIII a. sunku suprasti, ar Lietuvos (rusiškose kronikose – *Litva*) pavadinimu nusakoma gentis, jos žmonės (atėjo *Litva*), ar turima omeny valstybė. Viena akivaizdu, kad tos genties poveikis, įtaka jau ir iki dešimtojo amžiaus buvo tiek stipri, reikšminga, kad net priešvalstybiniu laikotarpiu, gerokai iki Mindaugo, užsieniečiai Lietuvą daugeliu atvejų suvokė kaip valstybę.

Stipri dvasia sklido iš tos Lietuvos, tos genties?

G. Z. Na taip. Įsivaizduokime: aplinkui daug genčių. Lietuviai – tik viena iš jų, daugelis gerokai turtingesnės. Pavyzdžiui, prūsai. Kokia ten materialinė kultūra, XI a.! Kiek ten į kapus sudėta! Arba – žiemgaliai, gyvenę derlingose žemėse: jų pirkliai net po Baltijos jūrą tada plaukiojo, bet veržlumo, vienijančio altyvumo gentis neturėjo.

Kur tad būtent lietuvių proveržio paslaptis? Gal kad palyginti saugioje vietoje gyveno: lyg klasikiniame tarpupy tarp Neries ir Nemuno?

G. Z. Tiksliau pasakyti – tarp dviejų baseinų: Nemuno visas aukštupys, Šventosios, Neries baseinai. Pietinė riba – Pripetės baseinas. Tai savotiškos takoskyros teritorijos, nelabai dėkingos gyventi vietos.

Žemė bloga?

G. Z. Taip. Žemė prasta, daug pelkių, miškų.

Gal būtent nepritekliai, sakau, ir kurstė juos, skatino imtis ginklo, ieškoti kitur, kaip išgyventi?..

G. Z. Yra ir tokia hipotezė. Galimas atvejis. Ir vikingų tėvynė labai akmenuota, žemdirbystė ten beveik negalima. Kai ten pajūriais žmonių padaugėjo, pasidarė ankšta – reikia veržtis ieškoti naujų plotų, reiškia – kariauti. Tokie buvo ir klajokliai hunai skurdžiose stepėse… Taigi Lietuvos kūrimosi pradžioje šis momentas tikrai realus, tik į jį nelabai atkreiptas mokslininkų dėmesys, sunku pagrįsti. Antra vertus, skurdo tiesiogine žodžio prasme lietuvių

Taurapilio piliakalnis (Utenos r.) – vienos iš Rytų Lietuvos medinių pilių vieta. V. Vaitkevičiaus nuotrauka. 2008 m.

genty tikrai nebuvo, radiniai pilkapiuose liudija, kad turėta visko, ginklai pagal to meto sąlygas ne blogesni nei kitur. Apie skurdą tegalėtume kalbėti nebent ta prasme, kad per dvi, tris kartas gal įvyko, vadinkim, demografinis sprogimas: gamtiniu požiūriu skurdžioje teritorijoje per trumpą laiką gyventojų pagausėja net kelis kartus, va tada, nori nenori, tenka veržtis…

Ir jie siūbteli su kalavijais…

G. Z. Taip, siūbteli su kalavijais. Manau, tai gana svarbi mūsų aiškinamojo reiškinio sudedamoji dalis, nes tais laikais karių skaičius išties daug lėmė: kariauta vyras prieš vyrą, būrys prieš būrį. Tačiau reikėjo turėti ir karingą dvasią, kuri žadintų, vestų… Sunkiai įsivaizduojama, kad žemdirbys, pasėjęs javus, paliks viską, imsis ginklo, trauks kažkur be garantijos, kad laiku grįš nuimti derlių. Lietuvoje gana seniai susiformavęs istoriografinis modelis, kad turtingos gentys ėmė viršų, turėtų būti permąstytas. Manau, šnekėdami Lietuvos valstybės susidarymo, gynimo aspektu, neturėtume labai akcentuoti, kad mes nuo amžių amžinųjų – žemdirbių kraštas. Lietuvą sukūrė labai specifinės materialinės, dvasinės sąlygos, buvusios dabartinėje Rytų Lietuvoje. Tik joje yra pilkapiai, kur žmonės viename kape laidoti su žirgais. Taip būta nuo VI a. Vėliau žmogus laidotas viename pilkapyje, žirgas – greta kitame. Sąmonė pasikeitė, bet žirgo vertinimas dar labiau padidėjo: jam vienam – pilkapis! Pirmuoju atveju žirgą galima vertinti kaip įkapę, bet jei jam atskiras kapas, reiškia, jo reikšmė ypač svarbi. Taip buvo iki pat XI a.

Rytų Aukštaitijos dainose bernelis ir iki šiol – joja ir joja! Nors ne į karą, pas mergelę, bet – joja! „Oi žirgeli juodbėrėli, taisyk kojas į kelelį…“ „Jojau dieną, jojau naktį…“, „Oi jojau jojau, jodamas dūmojau, kur nujosiu kur sustosiu…“ Užstalėse ten išties iki šiol labai daug „jojama“?

G. Z. Taip, šita situacija atsispindi ir tautosakoje. Kariniu aspektu vertinant, žirgas – puiki transporto priemonė. Karo žygiuose lietuvis galėjo pasiekti teritorijas iki tūkstančio kilometrų. Be žirgo tai būtų neįmanoma.

V. Š. Mano požiūriu, yra ir dar vienas svarbus aspektas: Vakarų baltų gentyse matom labiau bendruomeninį valdymą, nėra vieno stipraus kunigaikščio. O lietuvių gentyje – kitokia valdymo tradicija – vienas valdovas. Tai labai lengvino vienijimo, konsolidavimo procesą…

Kokiu aspektu tuometinę Lietuvą gali nušviesti vyskupo Brunono paskutinis misionieriškas žygis 1009-aisiais metais? Apie tą įvykį esama nemažai raštiškų liudijimų, kurie gerokai prieštaringi, pilni fantastinių dalykų. Vienur rašoma, kad pasikrikštijęs Netimeris (krašto, į kurį atvyko krikštytojai, valdovas) nutarė savo valdas palikti sūnui, o pats iškeliauti kartu su Bonifacu (Brunonu). Minima, kad tas Netimeris nužudęs nepanorėjusį įtikėti savo brolį.

Misionieriai, sužinoję, kad Netimeris turi ir dar vieną brolį, Sẽbedą (Zebedeną), kuris tuo metu gyveno toliau, esą prie Alstros upės (šiauriau nuo dabartinio Jurbarko), patraukė pas jį. Kai kovo 9-ąją jie pasirodė jo valdose, Sebedas, įsiutęs dėl brolio žūties, netikėtai atvyko su dideliu karių būriu, Bonifacui belaikant mišias, laiminant atnašas, vienas karys puolė, nukirto jam ranką, kitas – galvą. Ir visiems Brunono Bonifaco palydovams tada buvo nukapotos galvos. Kitur, Verdeno analuose, teigiama: „Nukirsdami rankas ir kojas, prūsai nukankino vyskupą Brunoną". Štadės analuose: „1008 Viešpaties metais Brunonas nukeliavo į dangų". Kitur: „Palaimintasis Brunonas buvo nukankintas 1009 Viešpaties metais vasario 14 d." Kitur – kovo 9 d., dar kitur – vasario 23 d. Galiausiai: „Išrinktasis vyras Brunonas popiežiaus siųstas išvyko ir pasiekė vengrų gentis, garbinančias stabus. Išsiliejus laukiniam genties įtūžiui, kaip liudija dokumentai, Dievo kovotojas buvo nužudytas". Dar kitur rašoma: „... Zebedenas, karaliaus Boleslovo brolis..." (visai ne Netimero, o Lenkijos karaliaus). Kitur – kad pagonys (šimtai esą jų ten buvo), norėję užpulti Brunoną, Dievo valia, sustingo, suakmenėjo... O dar kitur: nukirsta Brunono ranka paliko kabot ore, tęsė, užbaigė apeigas... Valtis, plaukusi Alstros upe, staiga sustojo lyg atsitrenkusi į sieną, kai priplaukė vietą, kur buvo įmesta Brunono galva... Netimeris esą įtikėjęs tada, kai Brunonas, įrodinėdamas savojo Dievo galią, ilgai išbuvo laužo liepsnose ir išėjo sveikut sveikutėlis... Kaip Jūs, perskaitęs daugelį istorijos knygų, įsivaizduojat, matot Brunono ir jo palydovų žūtį? Mums tai svarbu, nes būtent to „dėka" ir buvo pirmą kartą raštu paminėtas Lietuvos pavadinimas...

V. Š. Kažkoks „klaidžiojantis" Brunono nužudymas... Tai labai keista, net trikdo. Neaišku nė kas tai įvykdė – jotvingiai? Prūsai? Skalviai? Lietuviai? Nėra nė žodinės tradicijos apie tai. Iš žmonių sąmonės pranyko net tos vietos atminimas...

G. Z. Bet Lietuvos istorikai Brunono misiją į mūsų kraštus gana gerai ištyrinėjo. Ne viena ir kronika tą vyskupą mini: ėjo jis į mūsų kraštus krikščionybės skleisti, žuvo, jį paskelbė šventuoju... Bet konkretūs aprašymai tendencingi, aplipę daugybe išgalvotų dalykų, nes originalių to meto kronikų išlikę labai nedaug, žinomi tik įvairūs nuorašai. Nurašinėtojai labai mėgo daug ką patys „paaiškinti", prikurti, pridėti nuo savęs, yra neteisingai perskaitytų, nesuprastų įrašų perteikimo savais žodžiais. Taip ir su Brunonu susiję įvykiai labai „apipinti" būtais nebūtais dalykais, juo labiau kad daugeliui to meto kronikininkų rūpėjo ne tiek faktinė tiesa, kiek krikščioniškųjų dogmų gynimas, teigimas. Prieštūkstantmetės žinios mūsų dienas pasiekė labai iškraipytos.

„Būtovės slėpinių" laidoje per televiziją, atsimenu, aiškinta, kad Netimeras – lietuvių valdovas, bet kalbininkas Z. Zinkevičius teigia, kad šis ir Sebedo (Zebedeno) vardas tikrai ne lietuviški, o jotvingiški... Kokios gi genties (šalies) teritorijoje žuvo Brunonas?

G. Z. Vardai, aišku, nelabai panašūs į lietuviškus, bet manyčiau, kad jie gerokai iškraipyti. Mūsų vietiniai vardai atėjūnams nuo Vakarų buvo visiškai nesuprantami, raštininkai, kronikininkai juos užrašė girdėję ne tiesiogiai, bet iš kitų, gal taip pat ne tiesiogiai girdėjusių... Net ir daug vėliau, kryžiuočių ordino invazijų laikais, vakariečiai nelabai skyrė, kur jotvingis, kur prūsas... Baltiškosios gentys jiems atrodė kaip vienas masyvas: baltai, netikšos, nekrikštai ir tiek.

Brunonas laiške imperatoriui Henrikui II užsimena apie popiežiaus pasiuntinių (misionierių, krikštytojų) veiklą: „Dar girdėjau apie Juodąją Vengriją, kur nuvyko pirmoji šventojo Petro (popiežiaus) pasiuntinybė, be reikalo niekuomet neinanti. Nors mūsiškai, teatleidžia jiems Dievas, padarė sunkią nuodėmę apakindami kelis žmones, visi, kuriuos atvertė, tapo krikščionimis. Visa tai ištisa šlovė Dievui"... Kitur rašoma ir apie patį Brunoną, esą Netimeras jam pasakęs: „Mes turime savo dievus, kuriuos garbiname ir pasitikime. O tavo žodžiams paklusti nenorime. Tai išgirdęs vyskupas įsakė atnešti to karaliaus stabus ir jo akivaizdoje su didžiausia narsa įmetė į ugnį". Nenuostabu, kad neteko galvų ir pats, ir jo palydovai!.. Ar dažnai ir kokių brutalių veiksmų griebdavosi šventieji apaštalai krikštytojai?

G. Z. Religijos pakeitimas kita retai būna taikus, nebrutalus, neprievartinis. XI a. pr. bandymai krikštyti baltų gentis dar labai lokaliniai. Šnekėta daugiausia su valdovais, nes pavaldiniai turėję elgtis kaip vadas. „Diskusijų" su pagonimis niekas nerengė. Kieno jėga, to ir tiesa... Realūs procesai, akivaizdu, daug sudėtingesni nei jų aprašymai kronikose.

Pagal Lietuvos istorijos knygas, tūkstantmečių (I ir II) sandūra yra gerokai išskirtinė: vikingų laikotarpio pabaiga, romėnų pradžia, ankstyvosios pagonybės laikai, ankstyvojo feodalizmo amžius, žemės paveldėjimo pradžia, formuojasi stambūs žemvaldžių ūkiai, audringos socialinės diferenciacijos metas (visai kaip šiandien!), klasikinės visuomenės atsiradimo era, baltų genčių „tamsos" pabaiga (rašytiniai šaltiniai ima minėti jas), skverbiasi krikščionybės misionieriai, formuojasi lietuvių tauta... Kaip apibūdintumėt „prieštūkstantmetį" būtent šiuo, lietuvių tautos formavimosi, požiūriu?

G. Z. Apie laikus prieš tūkstantmetį toks pasakymas abejotinas. Dar buvo gentys – lietuviai, kuršiai, žemaičiai, žiemgaliai... Istorikų šnekėjimas apie akmens amžiaus „lietuvių tautą" – nuo XX a. šešto dešimtmečio, Trakų pilies atstatymo laikų. Giluminė, esminė to potekstė: esam čia tūkstantmečius – su savo praeitimi, valstybe, istorija. Tai buvo atsvara rusifikavimui. Realiai lietuvių tauta ima

formuotis, kai išnyksta tarpgentiniai prieštaravimai. Tai jau ne tiek asmenybių, kiek visos visuomenės, visų žmonių veiklos, sąmonės kaitos padarinys.

Apie „tūkstantmečių lūžio“ laikus istorijose rašoma, kad tai buvo ir žmonių veiklos suaktyvėjimo, didesnio judėjimo, spartaus gamybinio vystymosi, daugybės techninių naujovių laikai. Tada esą atsiradęs plačiaašmenis pentinis kirvis, naujoviškas (lenktas, dantytas) pjautuvas, trinamąsias girnas keitė sukamosios, siūbtelėjo žiemkenčiai, lipdytinę keramiką keičia žiesta, iš mūsų pelkių rūdos išmokta lydyt geležį (nuo tada esą visos „rudnios“, rudininkai), piliakalniuose atsirado pilys, įsivyrauja trilaukė žemdirbystės sistema…

G. Z. Mūsų istoriografijoje nusistovėjęs būtent toks supratimas apie to meto pokyčius, bet istorijoje viskas daug sudėtingiau, painiau, neaiškiau. Bėda, kad senųjų laikų tyrinėtojų Lietuvoje labai nedaug, o valstybės dėmesys senajai istorijai – labai atmestinis ir, deja, nesikeičia net minint Lietuvos vardo paminėjimo tūkstantmetį.

Sąmonės seklumas?

G. Z. Taip.

O kas lėmė ties tūkstantmečių riba sparčius gal ir tos sąmonės kitimus, ideologinius, tikėjimo svyravimus, kuriuos liudija laidosenos greiti pasikeitimai: per trumpą laiką imta deginti, po kelių šimtmečių – vėl kaita… Kas per sumaištis, kas per bangos mūsų istorijoje?

G. Z. Tos bangos, to papročio kaita dabartinės Lietuvos teritorijoje įvairiose gentyse labai įvairavo. Lietuvių gentyje jau nuo VI a. imta deginti. Žiemgaloje, atrodo, išvis neprigijo ta naujovė. Viduramžių miestuose to papročio atsisakyta anksčiau nei kitur, dar ir prieš krikščionybės įsigalėjimą…

Kaip būta konkrečiai prieš tūkstantmetį?

G. Z. Tada daug kur baltų gentyse – jau degintiniai kapai. Iš to meto esama ir pereinamojo laikotarpio palaidojimų: deginama, bet laidojama kasant pailgas duobes, išlikusius kaulus išdėliojant kaip tinka žmogui…

Sakot, lietuvių gentyje jau nuo VI a. mirusieji deginti, kitur – palaipsniui vėliau. Gal tai susiję su lietuvių būtent įtakos stiprėjimu, gal tai – lyg žymuo, kur jie įsigali…

G. Z. Galbūt. Lėmė ir geografinės aplinkybės, gamtinės sąlygos, istorijoje labai daug lemia ir „subjektyvus veiksnys“, piramidės viršūnė, mūsų aptariamuoju atveju – genčių valdovai…

X–XI a. datuojamas Kretuonių pilkapis (Švenčionių r.). V. Vaitkevičiaus nuotrauka. 2007 m.

Vykintas VAITKEVIČIUS. Šio ypač svarbaus papročio kaita, be abejo, liudija, kad visuomenė tuo metu išgyveno sudėtingus pakitimus. Palaikų deginimas, akivaizdu, susijęs su grupiniu, kolektyviniu veiksmu, tad paprotys gali būti visuomenės konsolidacijos pagimdytas. Tą liudija ir faktas, kad degintiniai kapai labai dažnai grupiniai, kolektyviniai, didžiuliai, asmuo atskiro kapo dažnai neturi. Individualumo lieka vis mažiau. Nesvarbu nė kapo ribos. Vėlė tampa „judri, nepririšta“ prie konkrečios vietos, pakylanti su dūmais. Deginimo papročio plitimas žymi ir vienos ideologijos plėtrą, eksportavimą. Šis paprotys nuo V–VI a. plinta iš Rytų Lietuvos. Jo diegėjas bemaž aiškus – karių socialinis sluoksnis. Ankstyviausių degintinių palaidojimų, būtent karių, būdingos įkapės: peilis, ietigalis, skydo gumbas, diržo sagtis, kovos kirvis… Lietuvių gentis apie X–XII a. jį skleidė, bet tuo pat paaukojo, atsisakė, kas buvo būdinga, reikšminga kone visą tūkstantmetį, – atsisakė pilkapių. Tai įvyko valstybės sukūrimo išvakarėse. Akivaizdus kompromisas: diegia, plečia mirusiųjų deginimo paprotį, bet, galbūt kad sutaptų su kitomis gentimis, patys atsisako jiems būdingo, labai reikšmingo papročio pilti pilkapius…

Ar prieš tūkstantmetį mūsų žmonės laikėsi pažado? Kokių bausmių būta?

Žąsino kapinyne (Šilalės r.) rastas X–XI a. kalavijas. Lietuvos istorijos instituto Rankraštynas (fototekos ng. 25134).

G. Z. Baisiausia bausmė tuo metu – išvarymas iš genties. Tai reiškė lėtą mirtį.

V. Š. Esama rašytinių liudijimų, kaip garbingai lietuvių kunigaikščiai (tarkim, Gediminas) tęsėjo žodį. Žodine sutartimi su lietuvių kunigaikščiais kaimynai neabejodavo. Tokia tradicija XIII–XIV amžių pasiekė, be abejo, nuo senų laikų. Garbės kodeksas, akivaizdu, buvo daug reikšmingesnis nei dabar. Žodžio ištarimas laikytas įstatymu.

Labai rūpi aptarti Lietuvos žynių visuomeninę įtaką, statusą. Juk neaiškus, tarsi nematomas mūsų žynių vaidmuo…

G. Z. Išties, rašytiniuose šaltiniuose jie menkai pastebimi. Gal ir neturėjo įtakos bendruomenėse?.. Matyt, taip bent iš dalies galima paaiškinti mūsų žynių „nematomumą“. Antra vertus, esama teorijų esą žynių funkcijas ne menka dalimi vykdė karo vadai, kunigaikščiai, diduomenės žmonės, kurių pagrindinis statusas – ne dvasinis. Neatsitiktinai krikštas prasidėdavo nuo valdovo… Keista, kad labai nedaug kas kelia klausimą apie žynius. Archeologai yra ištyrę Lietuvoje apie dešimt tūkstančių geležies amžiaus kapų, bet, kiek žinau, nė vienas iš jų nėra vertinamas kaip žynio kapas…

O kaipgi – netoli Varnių prie Biržulio ežero, kadaise buvusioje saloje?..

G. Z. Bet ten – akmens amžius. Keturių tūkstantmečių senumo. Išties tai gali būti žynio (šamano) kapas (jis dabar eksponuojamas Nacionaliniame muziejuje). Bet faktas, kad iš tų laikų turim ištirtų vos 40 kapų, o vienas yra būtent toks, vėl paliudija, kad vėlesniais, geležies amžiaus, laikais žynių statusas mūsų žemėse pakito. To luomo žmonės archeologams „nepastebimi“.

V. V. Tačiau diduomenės, įtakingiausių žmonių prabangiose įkapėse randamas ir vienas kitas reikmuo, žymintis, kad jo turėtojas dalyvavo ritualuose. Pirmiausia – įspūdingi geriamieji ragai. Gėrimo ritualas su visais nuliejimas, užlabinimais, matyt, buvo gajus… Antra vertus, kartu su ta, sakykim, aukščiausiąja diduomene (to meto kunigais), akivaizdu, gyvavo gana gausus, įvairus dvasiškių, dvasininkų (kurių

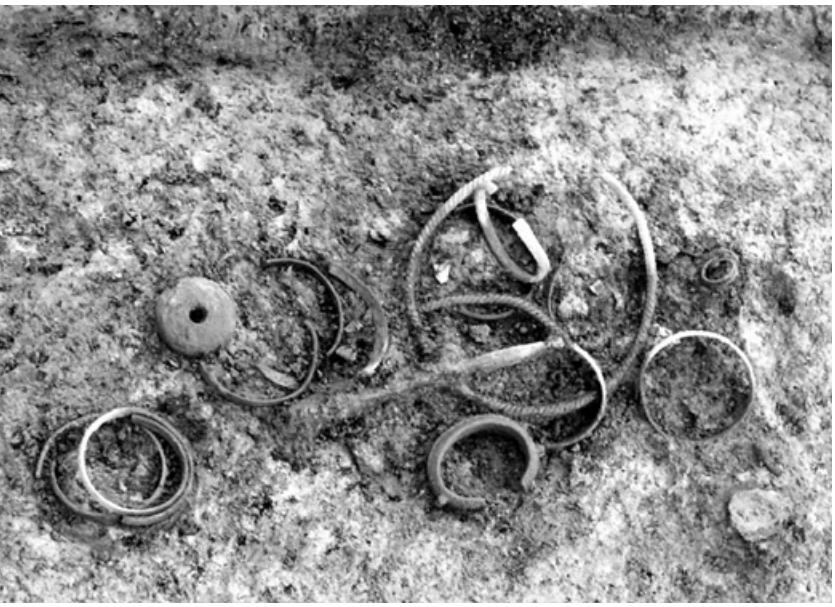

Varsėdžių kapinyno (Šilalės r.) degintinis kapas 4 tyrinėjimų metu. A. Škimelio nuotrauka (Lietuvos istorijos instituto Rankraštynas, f.1–2635).

tradicija, nors labai transformuota, ir iki šiol išlikus) luomas. Išlikusi ir gausi ano meto dvasininkus, jų veiklą nusakanti terminija: žynys, maldininkas, burtininkas (la. burvis, zintniėks), vaidila... Daug yra senų žodžių, įvardijančių įvairiopus pranašautojus: naručiai (iš vandens pranašavę), kaukučionys... Gausi baltiškos kilmės senoji terminija liudija neabejotinai buvus tų, kurie rūpinosi tik dvasiniais reikalais: žynys, aišku, kuris žino, burtininkas – buria (tai yra ypač archainis veiksmas: „turėti burtą", „mesti burtą"), vaidila – lyg kaimo vyresnysis, lyg seniūnas (prūsų *vaidė* – sueiga): sprendimo teisę turintys laisvi vyrai reikalams aptarti rinkdavosi į sueigas, jos prasidėdavo ir baigdavosi apeiginiais veiksmais, kuriems vadovavo būtent vaidila, jam asistavo vaidilutis ar vaidilutė. (Tačiau vaidilos įvaizdis mūsų dienas pasiekęs labai pakitęs: kankliuojantis, dainuojantis senolis). Su Lizdeika ir Gediminu susiję kronikoje aprašytieji įvykiai ne menka dalimi yra legendiniai, bet nėra pagrindo abejoti, kad šalia kunigaikščių egzistavo ir žynio (žynių) institucija. Kronikos liudija, kad žyniai gyveno kartais net ir atsiskyrę atskiruose kaimuose (kurie žmonių įvardijami *šventaisiais, šventų vyrų*). Ypatingąjį, vyriausiąjį žynį pažįstame kaip romuvos vadovą *Krivę*. Akivaizdu, kad krivulės (sueigos) buvo pagrindinė religinė institucija, vienijusi net ir didžiausius regionus. Jei buvo romovė, be abejo, turėjo būti ir aukščiausias dvasinis asmuo, turintis aukščiausius įgaliojimus. Visa tai aprašyta Petro iš Duisburgo kronikoje. Ikikrikščioniškųjų laikų šventikai mažai „matomi" pirmiausia dėl to, kad naujosios religijos diegėjai, skleidėjai jų ypač netoleravo, stūmė iš viešo gyvenimo. Iki šiol gajus supratimas, kad elgetos – tai senieji žyniai. A. J. Greimo tyrinėjimais, akivaizdu, kad mūsų *elgeta* nėra pasigailėjimo vertas asmuo, jo vaidmuo sukonstruotas ne dėl išmaldos, jis dirba ką geriausiai moka – meldžiasi, yra tarpininkais tarp mirusiųjų ir gyvųjų. Elgetos ir elgiasi kaip kunigai: kalėdoja. Mūsų tradicijoje kalėdojimo galimybe galėjo pasinaudoti vien kunigai ir elgetos. Taigi, pagal A. J. Greimo rekonstrukciją, mūsų senojo tikėjimo šventikai – žyniai, maldininkai, burtininkai. Ta prasme jie ir iki šiol kuo puikiausiai *matomi*! Įvedus krikščionybę, netekę darbo – „išėjo į svietą", gyveno išlaikomi žmonių, toliau atlikdami religines paslaugas... Tiesa, dalis jų

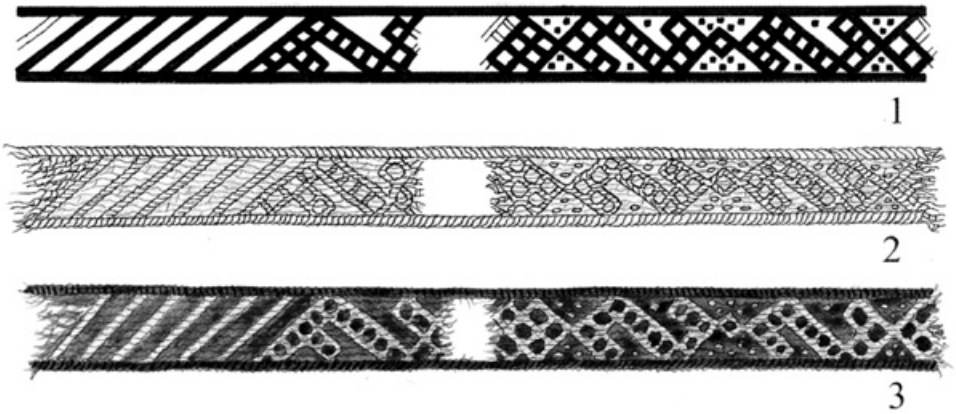

Paragaudžio kapinyno (Šilalės r.) kape 59 rastos vytinės juostos su žalčiukų ornamentu fragmentas. X–XI a. Iš leidinio Valatka, V. *Žemaičių žemės tyrinėjimai /1. Archeologija*. Vilnius, 2004, p. 240.

Andulių kapinyne (Kretingos r.) atsitiktinai rasta plokštinė segė puošta žalčių motyvu. Apie IX–XII a. Iš leidinio Bliujienė, A. *Vikingų epochos kuršių papuošalų ornamentika*. Vilnius, 1999, 45 pav.

nesusitaikė su nauja padėtimi: padavimai liudija apie ritualines, sąmoningas, apgalvotas savižudybes skandinantis ar susideginant.

Ar kiekvienas Lietuvos kunigaikštis pasirinkdavo sau svarbiausius dievus – tris, keturis?..

G. Z. Pagrindinių, aišku, niekas nekeitinėjo, nes tai būtų susiję su viso tikėjimo kaita (to gal ir žmonės būtų neleidę), bet asmeninius globėjus, be abejo, galėjo pasirinkti savo nuožiūra.

V. V. Jei esi medžiotojas, galvosi, kaip turėti gerus santykius su medžioklės globėju, jei žvejys – su žvejų. Tai – asmeniniai dalykai. Tačiau valstybės kūrimas visiškai neįmanomas be vieningos ideologijos pagrindo. Mindaugo gal iš tėvo, senelio paveldėti dievai – Andojas, Perkūnas, Kalvelis, Žvėrūna (Medeina). Jų funkcijas (taip pat – valstybės ideologiją) persmelkia karo, medžioklės reikalai, labai svarbus ugnies vaidmuo (šventoji ugnis, namų ugnis, mirusiųjų laidojimo ugnis...), saulės simbolika... Bet religinę sistemą apriboti keliais dievais nederėtų, tai kelias į supaprastinimą. Iki valstybinio periodo mūsų protėvių tikėjimo sistema klostėsi šimtmečiais, tūkstantmečiais: dievų, dievybių, santykių su jais įvairovė, be abejo, buvo daug sudėtingesnė, nei mes galime suvokti: mūsų senoji kultūra klostėsi žodine tradicija, neturime autentiškų raštiškų paliudijimų...

Ką apie „prieštūkstantinių" laikų religines, visuomenines, estetines nuostatas liudija to meto papuošalų simbolika?

V. V. Papuošalams tuo metu labai būdingas žalčio įvaizdis. Būta jo ir anksčiau, buvo ir vėliau, bet apie X–XI a. ypač „prasiveržia": segėse, apyrankėse – visur labai daug

žalčio. Žaltys labai susijęs su apsaugos funkcija: užmušei jį – lauk ir savo mirties. Žaltys – paties gyvybingumo, gyvastingumo, gyvybės, aukščiausio jos pasireiškimo simbolis. Galim manyti, kad buvo atėjus tokia mada, bet ji, aišku, turėjo atitikti to meto žmonių pasaulėjautą, troškimus, tikėjimus…

Žingeidu pažvelgti į piliakalnius prieš tūkstantmetį. Rašoma, kad būtent tada ant jų atsirado pilys…

G. Z. Akivaizdu, kad prie Dauguvos baltų žemėse ant piliakalnių pilys atsirado X a. Lietuvoje – truputį neaiškiau. Čia to meto piliakalnių labai nedaug. Iš daugybės dabar žinomų Lietuvos piliakalnių beveik visi arba ankstyvesni, arba vėlesni, XIII–XIV a. Prieš tūkstantmetį žmonės labai mėgo gyventi pagal upes, gyvulininkystei panaudodami pakrančių pievas. Jie tada gyveno judriai, gal tai iš dalies paaiškina ano meto piliakalnių (kurie labiau tinka sėsliems, pririša prie vienos vietos) retumą.

Pagalvojau: jei lietuviai tuo metu buvo ekspansyvūs, karingi, patys puldinėjo kitus, tai jiems nebuvo pavojaus gintis, slėptis. O piliakalnių paskirtis vis dėlto gynybinė, apsauginė.

G. Z. Realiai – taip. Net ir aprašymuose apie Brunoną niekur neminimos pilys. Valdovą Netimerą ir kitus misionieriai rado neaišku kur, bet ne piliakalniuose…

Nuo kada mūsų gentyse pasigaminami, tarkim, kalavijai?

G. Z. Kovodami su vikingais, pirmieji (nuo IX–X a.) dviašmenius kalavijus gamino kuršiai. Apie X–XI a., būtent prieš tūkstantmetį, ta banga siūbtelėjo ir į visas baltų gentis.

Tūkstantmečiais mes, baltai, tirpom ir tirpom, teliko du ledokšniai – Latvija, Lietuva, o ir tie linkę skęsti svetimųjų įtakos jūrėse mariose… Norėtųsi gi, kad ir po tūkstantmečių – minėtume save. Lietuvai, atrodo, vis išlieka svarbiausias klausimas – kaip išgyventi. Ką tuo klausimu gali patarti istorijos mokslas? (Viskam, ką darai, net jei interviu kurpi, sakau, viskam reikia suteikti ir prasmę, bent menamąją…) Ar dar turime pagrindo savo istoriniam optimizmui, kaip manot, tikrai žinantysis Lietuvos istoriją?

G. Z. Be abejo, ir istorijos mokslas teikia taikomąsias išvadas. Bet gyvenimas, deja, nėra „tiesiaeigis“, taip pat – ir istorija. Todėl nelabai įmanoma ištyrus, tarkim, tūkstantmetį, bandyti brėžti tiesią liniją į ateitį, ekstrapoliuoti įvykius kitam tūkstantmečiui. To nebus. Antra vertus, jau Romos laikais teigta: „Nežinantys istorijos lieka vaikais“. Turim bėdą, kad savo istorijos žinojimą mūsų valstybė laiko nereikalingu. Tada ir žinojimas, kuris yra, praranda vertę, prasmę. Kiekviena valstybė turėtų turėti savo identitetą, istoriją, bet Lietuvoje – vos dešimtis istorikų tyrinėja laikus, kurių žmonės jau nebeprisimena. Pajėgos labai neadekvačios tyrimų erdvei. Ką tad galime kalbėti apie istorijos reikalingumą! Paradoksas: jau beveik dvidešimt metų nepriklausomybės, o neturim nė vieno rimto istorinio pobūdžio žurnalo, galinčio pateikti istoriją populiariai.

Ar istorikų luomas nuvertintas, kaip kadaise – žynių?..

G. Z. Gal net dar neužaugintas, nesubrandintas tas luomas. Juk tam reikia daug laisvės laiko: išsimokslinti, pasaulio pamatyti.

Tai ar tikrai turime stiprybės, ar tikrai neišsekus mūsų dvasia, yra tvirtas pagrindas ir optimizmui?..

G. Z. Atgimimo laikai atskleidė mūsų žmonių dvasios ryžtą išlikti savimi. Daug baltų genčių ištirpo, bet Lietuva suskubo sukurti valstybę, o latviai ir be jos… kažkaip išliko, taigi esame istorijos užgrūdinti. Vien tai nuteikia optimistiškai. Mūsų istorijoje – kai tik ateina išties kritiniai laikai, dažnai atsiranda ir stiprybė atsispirti. Tai universalus žmogiškas reiškinys. Turėtume išsikapanoti ir iš šiandieninės „suanglėjimo“ grėsmės…

Gal išvardytumėt bent po kelis juodžiausius, pragaištingiausius Lietuvos laikus, įvykius, sprendimus ir atvirkščiai – sėkmingiausius mūsų gyvastingumui, išlikimui?

G. Z. Labai atsakingas ir subjektyvus tai dalykas. Absoliučios tiesos negali numatyti. Sėkmingiausius pradėčiau nuo Mindaugo krikšto, Lietuvos karalystės sukūrimo. Nepaisant to, kad tai neturėjo tęsinio, bet valstybingumo idėja jau buvo pasėta, išliko. Kitas įvykis „taškinis“, bet nulėmęs ilgą taiką Lietuvai, jos raidai: pergalė Žalgirio mūšyje. Trečią įvardyčiau Bonos Sforcos įvykdytą valakų reformą (XVI a.). Tai labai atgaivino ūkininkavimo sistemą, nes ankstesnė jau buvo beviltiškai pasenusi. Praeitame amžiuje, manau, buvo du Lietuvos išlikimui lemtingi įvykiai, abu susiję su nepriklausomybės atgavimu: Vasario 16-oji, Kovo 11-oji. Šviesūs dalykai! Jų moralinis, psichologinis užtaisas veikia mus ir šiandien. Iš neigiamų Lietuvai – Liublino unija: prarasta nepriklausomybė, užplūdo anarchiniai veiksniai. Antras iš pragaištingųjų – Tvano laikotarpis XVII a.: valstybė ekonominiu, kariniu požiūriu buvo visapusiškai nusiaubta, suniokota. Trečias, aišku, – XVIII a. pabaiga, patekimas į Rusijos imperijos „globą“. Ketvirtas, be abejo, Antrasis pasaulinis karas ir netektys po jo… Gana.

Millennium and Us

Liudvikas Giedraitis interviews Gintautas Zabiela, senior lecturer (researcher) at the Institute of Baltic Regional History and Archaeology of the University of Klaipėda, Vykintas Vaitkevičius, senior lecturer (researcher) at the same institute and the Head of the Archaeology Department of the Institute of History, Valdemaras Šimėnas. They discuss the main developments in the Baltic Lithuanian nation and state, and especially periods of turns of centuries in Lithuania. The interview is devoted to the millennium of the first mention of Lithuania's name.